

DR. HORVÁTH GYULA

A német Mezzogiorno? A keletnémet regionális fejlődés az újraegyesítés után

Nincs olyan ország, amelynek területi szerkezetére ne a változatosság és a regionális eltérések lennének jellemzők. A regionális politikának az a feladata, hogy a gazdasági tevékenységek területi fejlődésében az egyenlőtlenségek mérséklésére figyelemmel legyen. Egyes országokban a belső területi egyenlőtlenségek különösen nagymértékűek, az elmaradott területek meghatározott földrajzi körre koncentrálnak, s ezáltal duális jellegű kölcsönöznek az ország gazdasági szerkezetének. Az Európai Unió fejlett országai között két olyan nagy kiterjedésű térség található, amelyek gazdasági teljesítőképessége lényegesen alacsonyabb az unió átlagánál, fejlődési pályáik számtalan sajátossággal írhatók le. E két nagy összefüggő térség – az olasz Dél, a Mezzogiorno és Kelet-Németország tartományai – fejlődési sajátosságainak vizsgálata hosszú idő óta foglalkoztatja a regionális statisztika kutatóit.

E dolgozat arra keresi a választ, hogy a keletnémet tartományoknak a 20–21. század fordulóján zajló regionális fejlődését milyen tényezők befolyásolták, milyen térbeli átalakulások játszódtak le, milyen okokkal magyarázhatók ezek a változások, és milyen képet mutatnak a fejlett Európa e nagy kiterjedésű, elmaradottnak minősíthető térségében a területi különbségek.¹

A Mezzogiorno-jelenség

Az olaszországi Mezzogiorno neve mára a hosszan tartó fejletlenség szinonimája lett. Kelet-Németország fél évszázados elszakíthatóság után integrálódott újra az „anyaállamba”. Az elmaradottság a gazdaság, az infrastruktúra, az életkörülmények szinte minden elemében megfigyelhető. E térségek társadalmi-gazdasági mutatói a fejlett európai átlagoktól jelentősen elmaradnak (1. táblázat). E régiók az Európai Unió legintenzívebben támogatott térségei közé tartoznak. A tetemes mennyiségű uniós forrásokon kívül a nemzeti költségvetések is folyamatosan pénzügyi transzferekkel járulnak hozzá a fejlesztési programok megvalósításához. Felmerül a kérdés, hogy a nagy pénzügyi támogatásoknak érezhető hatásai vannak-e a fejlettségi különbségek mérséklésében, előbbre jutnak-e ezek a területek a gazdasági és társadalmi fejlettségi rangsorokban (Burda 2005, Hall–Ludwig 1993, Lentz 2010, Trigilia 1994). A szakirodalomban a keletnémet tartományok fejlődésének nehézségeit gyakran a Mezzogiorno-jelenségre vezetik vissza, vagy a fejlődési pálya kidolgozásakor intő példaként veszik figyelembe a délolasz kudarcokat, a folyamatos pénzügyi transzferekhez szorosan kapcsolódó sikertelen próbálkozásokat (Hall–Ludwig 1993, Hallett–Ma 1993, Page 2002, Sinn–Westermann 2000).

¹ Kutatásaimhoz a Leibniz Társaság Közgazdaság-tudományi Intézete (Halle) teremtett kedvező feltételeket. Köszönettel tartozom dr. Gerhard Heimpoldnak, az intézet főmunkatársának tanulmányutam szervezéséért és a kutatási anyag gyűjtéséhez nyújtott segítségéért. A tanulmány az *Új térformáló erők és fejlődési pályák Kelet-Európában a 21. század elején* című OTKA-kutatás (témaszám: 104985) keretében készült.

1. táblázat

A két térség néhány fontosabb mutatója, 2008

Megnevezés	Népesség, ezer fő, 2009	GDP, millió euró	Egy főre jutó GDP, vásárló- erő-paritáson, ezer euró	Egy főre jutó GDP, vásárló- erő-paritáson, EU-27=100	A felsőfokú végzettségűek aránya a 25–64 éves népesség- ben, %
<i>Kelet-Németország</i>	16 461	360 430	22,0	88	–
Berlin	3 432	84 540	25,7	103	35,7
Brandenburg	2 522	51 886	21,7	85	30,3
Mecklenburg– Elő-Pomeránia	1 664	34 066	21,2	85	27,0
Szászország	4 193	90 589	22,4	90	32,3
Szász-Anhalt	2 382	51 269	22,3	89	25,0
Türingia	2 268	48 080	22,0	88	28,2
<i>Dél-Olaszország</i>	20 858	360 117	17,3	69	–
Abruzzo	1 335	28 454	21,6	86	16,3
Molise	321	6 447	20,3	81	14,9
Campania	5 813	95 428	16,6	66	12,8
Puglia	4 080	68 901	17,1	68	11,6
Basilicata	591	11 302	19,3	77	12,6
Calabria	2 009	32 956	16,6	66	13,9
Szicília	5 038	83 754	16,8	67	12,3
Szardínia	1 671	32 875	19,9	79	12,3

Forrás: Eurostat, 2010.

Az alacsony teljesítőképesség magyarázó okai lényeges különbségekre utalnak. Az olasz nagyregió fejlődésében a klasszikus és a fejlett kapitalizmus társadalmi és gazdasági mozgatóerőinek hiányos jelenléte figyelhető meg a mai napig (Cafiero 2000, Cannari 2010, Horváth 1993, Villari 1979). Dél-Olaszország a 20. század első felében erőteljes agrárdominanciát mutatott, 1936-ban a foglalkoztatottak 56%-a ebben az ágazatban dolgozott, a régió jövedelmei az északi térségek átlagának 60%-át sem érték el. Ezzel szemben a mai Kelet-Németország térségeiben a két világháború között az agrár-ágazatban a foglalkoztatottak 22%-a dolgozott, és az egy főre eső jövedelem 27%-kal meghaladta a nyugatnémet térségek átlagát. A keletnémet tartományok nagy részét akkor Európa legdinamikusabban fejlődő térségei között tartották számon, nemzetközi híri gépipari, optikai, vegyipari és közlekedésszükség-gyártó üzemei a kontinens legversenyképesebb üzemei közé tartoztak.

A II. világháborút követően a német tartományokat a politikai kényszerűség új pályára terelte. Az öt keletnémet tartomány és Kelet-Berlin szovjet fennhatóság alá került, az 1949-ben megalakult Német Demokratikus Köztársaságban a tervgazdaság a társadalmi-gazdasági fejlődés sajátos formáit alakította ki. Az 1950-es évek elején az olasz déli régiók elmaradottságának mérséklésére kormányzati eszközöket foganatosítottak. A Mezzogiorno-program a nyolc délolasz régió lassú felzárkóztatását indította el. Eközben Németország korábban élenjáró tartományai az új államban a nyugatnémet tartományokhoz képest sokkal lassúbb ütemben fejlődtek. A német újraegyesítés évében a kelet-

német területek munkatermelékenységi mutatója a nyugatnémet átlag egyharmada volt, az olasz Dél mutatója pedig az ország fejlett térségeivel összevetve 60%-ot tett ki. A 2000-es évek legelején viszont a keletnémet tartományok már közelebb kerültek a fejlett térségek átlagához, mint a délolasz régiók (Sinn–Westermann 2000).

A két térség súlya népességarányuknál mind máig alacsonyabb a gazdaságban és a humán szférában egyaránt. A déli tartományok népességének aránya Olaszország lakosságából az utóbbi 80 évben a nagyarányú elvándorlás ellenére, a magasabb reprodukciós rátáknak és a külföldiek bevándorlásának köszönhetően csak kismértékben csökkent (1936-ban 35,5, 2007-ben 34,5% volt). Ezzel szemben Kelet-Németország népességének súlya – a háborús pusztítások és a hatalomváltások következtében – 10 százalékpontot romlott az 1930-as évekhez képest. A foglalkoztatottak és az ipari termelés esetében a visszaesés sokkal jelentősebb (2. táblázat).

2. táblázat

A keleti tartományok súlya Németországban, 1939–2009

Megnevezés	1939 ^{a)}	1950	1960	1989	1991	2009
Terület	30,4	30,4	30,4	30,4	30,4	30,4
Népesség	29,2	26,9	23,5	20,9	19,7	20,0
Foglalkoztatottak	27,7	27,4	25,0	26,1	21,2	19,8
Termelő ágazatokban foglalkoztatottak	30,4	29,5	31,6	48,7	18,9	17,8
Ipari kibocsátás	29,4	28,6	22,5	15,2	4,0	12,9

(Százalék)

a) Az adatok a mai államterületre vonatkoznak.

Forrás: Hall–Ludwig, 1993. 38.o.; Statistisches Bundesamt Deutschland, 2011.

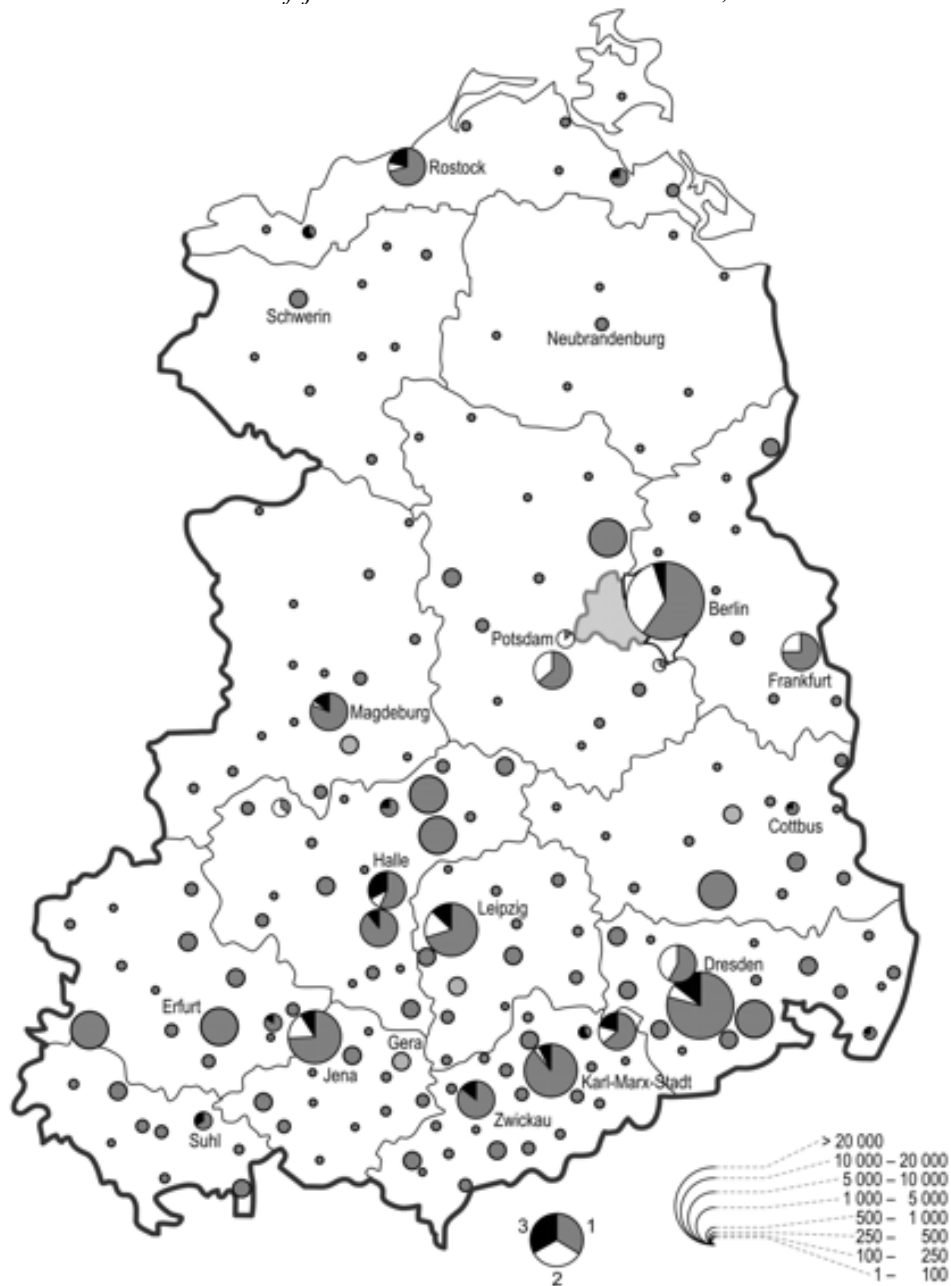
A keletnémet tartományok szovjetizálása, az NDK területi szerkezete

A történelmi Német Birodalom magterületeinek jelentős része az akkori országterület középső részén, Szászországban és Thüringiában helyezkedett el. A II. világháborút lezáró négyhatalmi szerződés a középnémet tartományokat szovjet fennhatóság alá helyezte. A volt keleti területek vagy Lengyelországhoz (Alsó- és Felső-Szilézia, Pomeránia, Nyugat- és Kelet-Poroszország), vagy a Szovjetunióhoz (Kelet-Poroszország kisebbik része) kerültek. A szovjet övezet így az új német államhatárokat figyelembe véve Kelet-Németország lett. A győztes hatalmak Németország újraszervezésével kapcsolatos alapelvei (demilitarizálás, náciellenesség, politikai decentralizáció és gazdasági dekoncentráció) arra irányultak, hogy az erősen központosított államgépezet, a nagyvállalkozói kör, a junkerbirtokos réteg és a katonai vezető-csoport hatalma ne szerveződhessen újra. A Szovjetunió befolyási övezetében ezek az alapelvek nem érvényesültek. 1949-ben létrejött a kommunista berendezkedésű Német Demokratikus Köztársaság.

Az új Kelet-Németország regionális szerkezetének alapjait a történelmi örökség határozta meg (Horváth 2011). Az ország demográfiai és gazdasági súlypontja a déli (Halle, Lipcse, Drezda és Chemnitz [1952-től Karl-Marx-Stadt] megyék) és délnyugati (Erfurt, Gera, Suhl megyék) térségekre esett. Az ország területének 38,4%-án élt a keletnémet lakosság 55,7%-a. Ezek a területek adták a teljes ipari kibocsátás 70,4%-át és az ipari export 76,2%-át. Az ország fővárosának, Kelet-Berlinnek a súlya a népességen belül 6,4, az ipari termelésben 5,0, az exportban pedig 5,7%-ot tett ki (Ostwald 1990).

1. ábra

A kutatás-fejlesztés területi szerkezete az NDK-ban, 1987

Jelmagyarázat: 1 – Vállalati kutatóhelyek; 2 – Az NDK Tudományos Akadémiájának kutatóintézetei; 3 – Főiskolák, egyetemek.

Forrás: Ostwald, 1990. 62. o.

A keletnémet fővárosnak viszonylag erőteljesebb pozíciói a K+F-ágazatban voltak, a kutató-fejlesztő állomány 17,2%-át foglalkoztatták kelet-berlini intézmények. A tudomány területi elhelyezkedésében is a történelmi struktúrák érvényesültek: Drezda, Lipcse, Jéna, Halle, Magdeburg, Rostock és Potsdam iparvállalatai, egyetemei és akadémiai intézetei 10–20 ezer fős kutató-fejlesztő létszámot foglalkoztattak (1. ábra). A kommunista kormányok oktatáspolitikájának fontos eleme volt új, elsősorban műszaki jellegű felsőoktatási intézmények alapítása (Baar 1977).

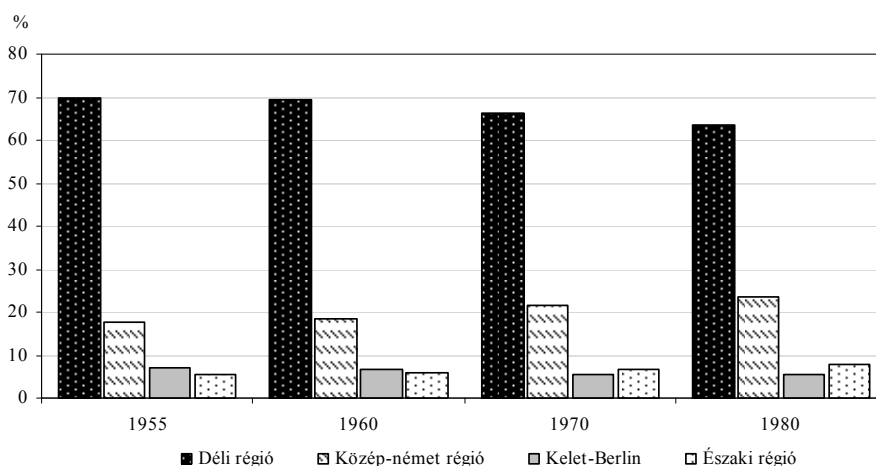
A német tervgazdaság elsődleges célja az 1950–1970-es évtizedekben az ipar hagyományosan gyengébben fejlett ágazatainak a meglepítése és a nagyipari központok csúcstechnológiai ágazatainak fejlesztése volt. Az iparszerű mezőgazdaság elterjedése is a gyengén iparosodott agrárterületek szerkezeti átalakulásához járult hozzá. Az ipari fejlettség területi különbségeinek alakulásában lassú, de érzékelhető változás játszódott le (Nemes Nagy 1979).

1955 és 1980 között az északi és a középnémet régió súlya az ipari termelésben néhány százalékpontos növekedést, a déli régióé és Kelet-Berliné pedig mérséklődést mutatott (2. ábra). A keletnémet gazdaságirányítás sajátossága volt a nagyvállalati tömörülések (kombinátok) működtetése. Az ipari minisztériumok alá 156 kombinát tartozott, a regionális gazdasági tanácsok 96 nagyvállalatot irányítottak. A kombinátközpontok több mint felét az ipari agglomerációkban találhattuk, a tagvállalatok fele és a K+F háromnegyede is e térségekre összpontosult.

A gazdaság szerkezeti átalakulásának hatásai megfigyelhetők a belső vándorlás területi szerkezetének az alakulásában is. Az 1950-es években és az azt követő évtizedben az északi agrártérségek magasabb termékenységi mutatói is megmutatkoztak a népesség területi szerkezetének a változásán. Az extenzív iparfejlesztés a keleti (Cottbus, Frankfurt an der Oder) és az északi (Rostock, Schwerin) kerületek és Kelet-Berlin migrációs nyereségét eredményezte, a déli iparosodott térségek migrációs veszteséget könyvelhettek el.

2. ábra

Az ipari kibocsátás megoszlása a nagyrégiók között, 1955–1980

Forrás: Mohs-Grimm, 1984. 10. o. alapján a szerző szerkesztése.

Az országban bekövetkezett hatalmi változások és a gazdasági átrendeződés nyomot hagyott a városhálózaton. Kelet-Németország Európa egyik legurbanizáltabb országa volt. Az 1970-es évek közepén az ország lakosságának 75,3%-a élt városokban. A településhierarchia csúcsán a méretbeli sorrend (Berlin, Lipcse, Drezda, Chemnitz, Magdeburg) a 20. század eleje óta lényegében nem változott. A népességi rangsorban néhány új területi-közigazgatási egység székhelye és ipari központok, az úgynevezett szocialista városok léptek előre. Például Neubrandenburgnak 1950-ben 22 ezer lakosa volt. Miután kerületi székhely és fontos ipartelepítési célpont lett, népessége 1990-re 91 ezer főre gyarapodott, a városrangorban elfoglalt korábbi 86. helyéről a 19.-re lépett elő. Eisenhüttenstadt, az NDK legnagyobb kohászati központja 12 ezerről 52 ezerre növelte népességét, a kőolajipari feldolgozás fellegrája, Schwedt pedig 7 ezerről 53 ezer főre gyarapodott negyven év alatt. A városhálózat középső szintjén lezajlott átrendeződést követően stabilizációs periódus következett. Jelentősebb népességmozgások az északi és a keleti régió néhány városát érintették kedvezően, illetve a déli nagyvárosi agglomerációk kis- és közepes méretű városaiban lassú, de folyamatos népességcsökkenés volt tapasztalható.

A keletnémet gazdaság és társadalom működésének erőforrásai az 1980-as évek elejére már kimerültek, a területfejlesztés mozgatóerői is erejüket veszítették, a német egységhez vezető nemzetközi és belpolitikai események felgyorsultak. Az 1990-ben újraegyesített Németország addig soha nem tapasztalt gonddal találta magát szemben: milyen politikát folytasson az ország területének egyharmadát kitevő, 22%-nyi lakosságot adó elmaradott országgrésszel (4. táblázat).

4. táblázat

A német makrorégiók fontosabb adatai, 1992

Makrorégió	Terület		Népesség		GDP ^{a)}	
	ezer km ²	%	millió fő	%	milliárd euró	%
Észak	64,2	18,0	12,5	15,5	255,2	16,6
Észak-Rajna–Vesztfália	34,1	9,6	17,5	22,6	349,0	22,6
Közép-nyugat	43,5	12,2	10,7	13,4	224,1	14,5
Baden-Württemberg	35,8	10,0	10,0	12,5	217,8	14,1
Bajorország	70,6	19,8	11,6	14,4	254,5	16,5
Kelet-Németország	108,8	30,4	18,0	22,4	241,4	15,7
<i>Összesen</i>	<i>357,0</i>	<i>100,0</i>	<i>80,3</i>	<i>100,0</i>	<i>1542,0</i>	<i>100,0</i>

a) 1995-ös adat.

Forrás: <http://epp.eurostat.ec.europa.eu>.

Az egyesítés évében Kelet-Németországban az egy főre jutó GDP a 20 ezer eurós német átlagnak csupán 49,7%-a volt. Az elavult ipari termékek, a gyenge minőségű agrárcikkek, a korszerűtlen termelő infrastruktúra, a motiválatlan munkaerő és a külgazdasági kapcsolatok összeomlása azt vetítette előre, hogy ezt az országgrészt csak hatalmas pénzügyi transferekkel lehet majd a német és az európai gazdasági térség szerves részévé tenni. Ehhez hasonló méretű fejlesztési feladatok ez idáig Európában csak az olasz Mezzogiornóban adódtak.

Az NDK összeomlásának regionális következményei

Németország 1990. évi újraegyesítésével Kelet-Németország a korábbi KGST legfejlettebb országából az új állam legfejlettebb térsége lett. A piacgazdaság kiépítése, a politikai rendszer változása jelentős mértékben rontotta az amúgy sem túl erős országrész fejlődési esélyeit. A tervgazdaság mechanizmusai és intézményei megszűntek, a gazdaság szerkezetében nagy szerkezeti átrendeződések zajlottak le, kedvezőtlen migrációs folyamatok indultak el. A két ország egyesítése a korábbi magas szállítási költségek azonnali és drasztikus csökkenését eredményezte. A transzformáció hatásai az országrész új tartományaiban differenciálódási folyamatokat indítottak el (Heimpold 2010).

Az újraegyesítés legnagyobb gazdasági vesztese az ipar lett. A központosított tervgazdasági rendszerről a piacgazdaságra történő átállás során világossá vált a keleti iparvállalatok jelentős részének alacsony versenyképessége. A gyenge ipari teljesítmények az elavult tőkeállományból, a korábbi KGST-piacok összeomlásából, a nem korszerű termékszerkezetből és az alacsony munkatermelékenységből származtak.

A foglalkoztatottak ágazati szerkezete teljesen átalakult. 1989-ben az ipar súlya még 40,1% volt, a rohamos dezindusztrializáció hatására 1994-re már 20% alá csökkent. Az átalakulás első három évében az ipari foglalkoztatottak száma drasztikusan visszaesett Kelet-Németországban: 1987-ben a munkások és alkalmazottak száma az NDK iparában 3,2 millió fő, 1992-ben a feldolgozóipar foglalkoztatottjainak száma 2,1 millió fő volt az új tartományokban (Berlinnel együtt). A foglalkoztatottak egyharmaddal való visszaesését nem csak a gazdaságtalan termelési egységek bezárása idézte elő, hanem a vállalati funkciók jelentős szelektálása is hozzájárult a létszám mérséklődéséhez (a korábbi nagyvállalatok egészségügyi, oktatási, kulturális funkciói) a közösségi szolgáltatások közé kerültek. A nagyvállalatok teljesen eltűntek a keletnémet ipari statisztikákból. 1988-ban 46 darab 5–10 ezer, 72 10–30 ezer, 18 30–50 ezer főt és 9 darab 50 ezer főnél többet foglalkoztató nagyüzem volt az NDK-ban, mára mindössze 4 darab 5–10 ezer és 1 darab 10–30 ezer főt foglalkoztató vállalat reprezentálja ezt a vállalati kategóriát.

A mezőgazdaságban dolgozók aránya 10,2-ről 3,8%-ra mérséklődött ugyanebben az időszakban. A piaci (pénzügyi, tanácsadói, biztosítási, ingatlan- stb.) szolgáltatások részesedése 6,4-ről 20%-ra emelkedett. A foglalkoztatási átrendeződés gazdasági ágazatonként különbözött, és jelentősek voltak a regionális különbségek is (5. táblázat). A fejlett szolgáltatások kategóriájában a K+F az általános tendenciával ellentétben látványos leépülést mutatott. A nagyipari vállalatok megszűnésével a kutatórészlegek is bezártak, a keletnémet tudományos akadémia intézethálózatát felszámolták. Az 1989-ben mintegy 90 ezer főt foglalkoztató K+F-szektor 1991-re a felére csökkent, 1993-ban már csak 32 ezer főt regisztráltak.

A *foglalkoztatottak* számának csökkenése tartományonként közel azonos mértékű, 20% körüli volt. A legnagyobb létszámcsökkenés a mezőgazdaságot és a nehézipari ágazatokat sújtotta. A keletnémet gazdaságban a legmodernebb gépipari bázissal rendelkező Szászországban volt a legalacsonyabb a kezdeti visszaesés. Ebben a tartományban a feldolgozóipari foglalkoztatott száma még ötödével emelkedett is. Még kedvezőbb volt a változás Brandenburg tartományban. A tartomány centrális elhelyezkedése Berlin körül kedvező befektetési terepnek bizonyult, a feldolgozóipari foglalkoztatottak száma egyharmadával emelkedett. A leglátványosabb növekedés a banki-pénzügyi szolgáltatások-

ban következett be. A foglalkoztatottak száma a volt NDK területén megduplázódott. Látványos volt azonban Mecklenburg–Elő-Pomeránia, a kiterjedt rurális térség gyenge piacgazdasági átalakulása.

5. táblázat

A foglalkoztatottak számának változása a keletnémet tartományokban, 1990–1992

(Százalék)

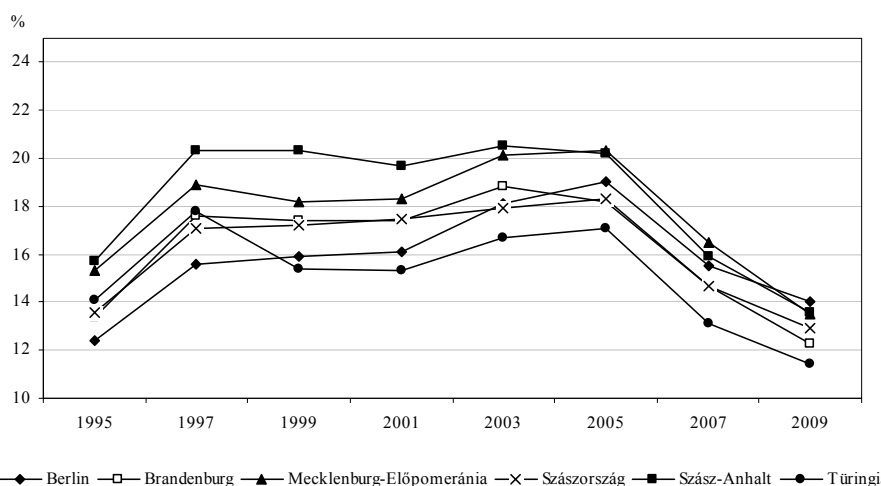
Megnevezés	Berlin	Brandenburg	Mecklenburg-Elő-Pomeránia	Szászország	Szász-Anhalt	Tübingia	Összesen
Mezőgazdaság	-65,8	-62,3	-45,3	-45,7	-52,2	-59,4	-52,9
Bányászat	-30,5	-45,1	-32,5	-13,3	-25,3	-51,4	-31,2
Energiaipar	-30,1	-40,8	-27,6	-41,1	-43,1	-42,4	-40,1
Feldolgozóipar	-12,3	33,6	-1,9	21,2	-16,4	-14,0	-16,4
Kereskedelem	-1,7	-16,0	-11,3	7,9	-20,7	11,2	4,1
Szállítás, posta, hírközlés	-37,1	-1,1	-36,3	-5,6	1,9	-10,0	-12,9
Pénzügyi közvetítés	87,4	116,6	23,3	81,3	136,7	122,5	95,0
Egyéb szolgáltatások	-26,8	-18,8	-22,8	-21,2	-17,7	-17,4	-20,6
<i>Összesen</i>	<i>-20,6</i>	<i>-19,1</i>	<i>-20,7</i>	<i>-18,7</i>	<i>-21,3</i>	<i>-21,0</i>	<i>-21,1</i>

Forrás: Informationen zur Arbeitsmarktstatistik der Bundesagentur für Arbeit. Nürnberg.

A munkanélküliségi ráták a gazdaság szerkezeti átrendeződésével párhuzamosan folyamatosan emelkedtek. A szerkezeti átalakulás első szakaszának lezárultával a munkanélküliségi ráta 12–16% között mozgott, majd a következő tíz évben 16–20%-ra ugrott, 2005-től folyamatosan csökkent, 12–14%-os ráták között szóródnak a tartományok. Minden időszakban Szász-Anhalt és Mecklenburg–Elő-Pomeránia munkanélküliségi rátája volt a legmagasabb (3. ábra).

3. ábra

A munkanélküliségi ráta alakulása tartományonként, 1995–2009

Forrás: a Statistisches Bundesamt, Wiesbaden, 2011 és Genesis-Online Database adatai alapján a szerző szerkesztése.

Az új tartományokban a *népesség területi szerkezetét* sem hagyták érintetlenül a változások. Az NDK demográfiai struktúrájában az 1980-as években elindult kedvezőtlen folyamatok tovább mélyültek, illetve új jelenségek alakították a településszerkezetet. A határnyitás markáns következménye volt a nagyarányú népességmozgás a keleti tartományokból Nyugat-Németországba. A népesség nyugatra áramlása 1989-ben kezdődött. Csúcspontját 1991-ben érte el, amikor 240 ezer keletnémet lakos (a népesség 1,6%-a) vándorolt a nyugati tartományokba, elsősorban Észak-Rajna–Vesztfáliába, Bajorországba és Baden-Württembergbe. A nyugati tartományokból keletre migrálók száma ennél lényegesen alacsonyabb, 64 ezer fő volt. A következő években az elvándorlás fokozatosan mérséklődött, az 1990-es évek végén a migránsok száma 50 ezer fő alatt volt éves átlagban. Berlin és Brandenburg kivételével a keleti tartományok jelentős népességvesztéssel szembesültek az újraegyesülés első két évtizedében (6. táblázat). 1989 és 2001 között Kelet-Németország lakosságának 7,5%-a költözött a nyugati tartományokba (Brücker–Trübswetter 2007).

6. táblázat

A keletnémet tartományok népességszámának változása, 1990–2008

Tartomány	1990	1995	2000	2008	Változás, 1990–2008, 1990=100
Berlin	3 400 426	3 472 009	3 386 667	3 416 255	100,5
Brandenburg	2 641 152	2 536 747	2 601 207	2 535 737	96,0
Mecklenburg– Elő-Pomeránia	1 963 909	1 832 298	1 789 322	1 679 682	85,5
Szászország	4 900 675	4 584 345	4 459 686	4 220 200	86,1
Szász-Anhalt	2 964 971	2 759 213	2 648 737	2 412 472	81,4
Tübingia	2 683 877	2 517 776	2 449 082	2 289 219	85,3
<i>Összesen</i>	<i>18 555 010</i>	<i>17 702 388</i>	<i>17 334 701</i>	<i>16 553 565</i>	<i>89,2</i>

Forrás: <http://epp.eurostat.ec.europa.eu>.

Sajátos jelenségnek tekinthető a 18–29 éves keletnémet fiatal felnőtt korosztályok migrációs magatartása. E tekintetben egyrészt jelentős az egyetemi városok vonzereje, másfelől a szakképzett fiatalok előszeretettel választják a jobb minőségű munkahelyeket kínáló Baden-Württemberg, Bajorországot, Hessen, Bréma és Hamburg tartományt, illetve a keleti térségben Drezda, Lipcse és Erfurt városokat, valamint Berlin tartományt (Herfert–Lentz 2010). Több keletnémet nagy- és középváros (Jéna, Gera, Halle, Cottbus, Rostock, Frankfurt an der Oder) éves migrációs vesztesége ezekben a korosztályokban 2–8% között mozog.

A településszerkezeti változásokat előidéző másik jelenség az urbanizációs átalakuláshoz kapcsolódik. Az 1990-es években markáns szuburbanizációs folyamatok zajlottak le a keletnémet nagyvárosi térségekben. Az okok sokrétűek. Egyrészt a lakáspiac megnyitásával és a motorizáció felgyorsulásával megindult a belvárosi kerületekből a népesség kiáramlása a városokat övező agglomerációs településekre. Az évtized elején a 2000 fő alatti, nagyváros környéki települések dinamikus növekedést mutattak, a nagyvárosok lakossága viszont csökkent. A 2000-es évek elején a tendencia azonban megfordult, kü-

lönböző intézkedések hatására a belvárosi lakóövezetek fejlődése vált tartóssá. A térbeli mobilitásnak a nyugati irányú migrációt és a szuburbiák fejlődését követő harmadik szakaszában a felső osztályok nagyvárosokba áramlásának lehetünk tanúi.

Az átalakulásban a nagyvárosi hálózaton belül lényeges sorrendbeli változások nem történtek. A 100 ezer lakos feletti nagyvárosok többségének népessége csökkent ugyan, azonban szinte mindegyik megtartotta a városrangsorban elfoglalt korábbi helyét. A gazdaságilag erős, sokfunkciójú vezető nagyvárosok (Berlin, Drezda, Lipcse Erfurt) szinten tartották, vagy növelték népességszámukat az újraegyesítés utáni két évtizedben (7. táblázat).

7. táblázat

A keletnémet nagyvárosok népességszámának alakulása, 1989–2009

(Ezer fő)

Város	1989	Sorrend, 1989	1995	2001	2005	2009	Sorrend, 2009	Változás, 1989– 2009, 1989=100
Berlin	3 438	1.	3 471	3 388	3 395	3 442	1.	100,1
Lipcse	530	2.	520	502	502	514	3.	96,9
Drezda	501	3.	501	495	495	517	2.	103,2
Chemnitz	302	4.	302	256	247	243	4.	80,5
Halle	300	5.	283	243	237	232	5.	77,3
Magdeburg	288	6.	259	230	229	230	6.	80,0
Rostock	253	7.	227	199	199	201	8.	79,4
Erfurt	217	8.	211	200	203	204	7.	94,0
Potsdam	141	9.	141	142	148	155	9.	110,0
Gera	132	10.	124	110	104	100	12.	75,8
Schwerin	130	11.	114	100	97	95	13.	73,0
Cottbus	129	12.	125	111	105	101	11.	78,2
Zwickau	119	13.	111	102	98	94	14.	79,0
Jéna	106	14.	101	101	103	104	10.	98,1
Dessau	101	15.	107	97	92	88	15.	97,1

Forrás: www.citypopulation.de [2011. augusztus 7.].

A fejlődési tendenciákat figyelembe véve a keletnémet városhálózat három regionális típusba rendezhető (Herfert–Lentz 2010). Az első csoportba a dinamikus nagyvárosi térségek (Berlin, Lipcse, Drezda és a Jéna–Eisenach) között elhelyezkedő úgynevezett türingiai városfüzér tartozik. A második csoporthoz az átlagosnál lényegesen magasabb népességvesztést mutató Szász-Anhalt-i (Magdeburg, Halle, Dessau), kelet-türingiai (Gera, Greiz) és szászországi (Zwickau, Chemnitz), illetve a lengyel határ menti (Görlitz, Frankfurt an der Oder) és Balti-tenger melléki (Greifswald) városok konurbációi sorolhatók. A harmadik típust azok a városok alkotják, amelyek távol esnek a nagy központoktól. Mecklenburg–Elő-Pomeránia és Brandenburg tartomány középvárosai találhatók ebben a kategóriában.

Az egyesülést követő évtized radikális változásokat eredményezett a keletnémet tartományok gazdaságában és településszerkezetében egyaránt. Az 1990-es évek elején az infrastrukturális beruházások, a privatizáció és az újjáéledő kisvállalkozások hatására

megugrott gazdasági növekedés az évtized közepére lelassult, ezt követően közel egy évtizedig a nyugatnémet átlag színvonalán állt. A gazdasági növekedést hosszú távon befolyásoló tényezők erőteljes területi koncentrációt mutatnak. A keleti tartományok növekedési központjainak Berlin, Potsdam, Drezda, Lipcse, Chemnitz, Halle (Saale), Jéna és Erfurt tekinthetők. E városok kedvező szerkezetű gazdaságaiban magas a munkatermelékenység, korszerű és kedvező a foglalkoztatottak képzettsége, magas az exportpotenciál és a kutatási-fejlesztési tevékenység, érvényesül az agglomerációs hatás.

Az újraintegrálódás ára és hatásai

Az új keletnémet tartományok formálisan rendkívül rövid idő alatt integrálódtak az egységes német államba. A piacgazdaság és a demokratikus politikai rendszer intézményeinek kialakítása nem igényelt hosszas előkészületeket, hiszen a nyugatnémet jogrendszert kellett alkalmazni. A transzformáció nagymértékű állami támogatásokkal zajlott, az ország rész integrálódását elősegítő politikai döntések jelentős része a szociális állam koncepciójából fakadt. Az új tartományoknak juttatott állami transzfereket egyes szerzők a II. világháború utolsó következményének és keleti tartományok által vállalt áldozat ellentételezésének tekintik (Eltges–Strubelt 2010). A hatalmas állami tőkeinjekció nélkül a szétesett keletnémet gazdaság növekedésre alkalmatlan lett volna. A nyugat-német-oroszánál két és félszer magasabb beruházási ráták a kezdeti időszakban az állami infrastruktúrafejlesztéseknek, az állami vagyon privatizációjában alkalmazott ösztönzőknek, valamint a nagyméretű kombinátokat felváltó kis- és közepes méretű vállalkozások széles körű elterjedésének köszönhető.

Az 1990-es évek végéig a fajlagos munkaerőköltség a feldolgozóiparban a keleti területeken magasabb volt, mint Nyugat-Németországban, ezért indokolt volt a hatalmas beruházásintenzitás a tőkeállományba. 1991 és 2004 között 24 milliárd eurót költöttek beruházási támogatásokra Kelet-Németországban. Ennek hatására 58 ezer beruházás kapott támogatást. A beruházások volumene elérte a 122 milliárd eurót és közel 776 ezer munkahely jött létre. Mindeközben fajlagos munkaköltség minden keleti tartományban a nyugatnémet átlag alá csökkent. A fajlagos bérköltség csökkenése, amely elősegítette a keletnémet ipar nemzetközi versenyképességének erősödését, egyben hátrányokkal is járt. A fajlagos bérköltségek jelentős csökkenése mögött növekvő termelékenység áll, ami a foglalkoztatottak nagymértékű leépítéséhez vezetett. A 2000-es évek első évtizedében a hozzáadott érték növekedése már nem mutatott egyértelmű trendet a keleti tartományokban. Az országos átlaghoz képest a növekedési ráták nagy szóródása figyelhető meg az egyes tartományokban. A növekedés dinamikája 2006-ban volt a legnagyobb, ekkor a 3,5%-os országos átlaghoz képest Szászország 4,5, Mecklenburg–Elő-Pomeránia 3,7, Thüringia pedig 3,6%-os növekedést ért el. A 2009-ben a német recesszió –5,5%-os átlagához képest Berlinben a hozzáadott érték 1,1, Mecklenburg–Elő-Pomerániában 2,2, Szász-Anhalt tartományban 5,6%-kal csökkent.

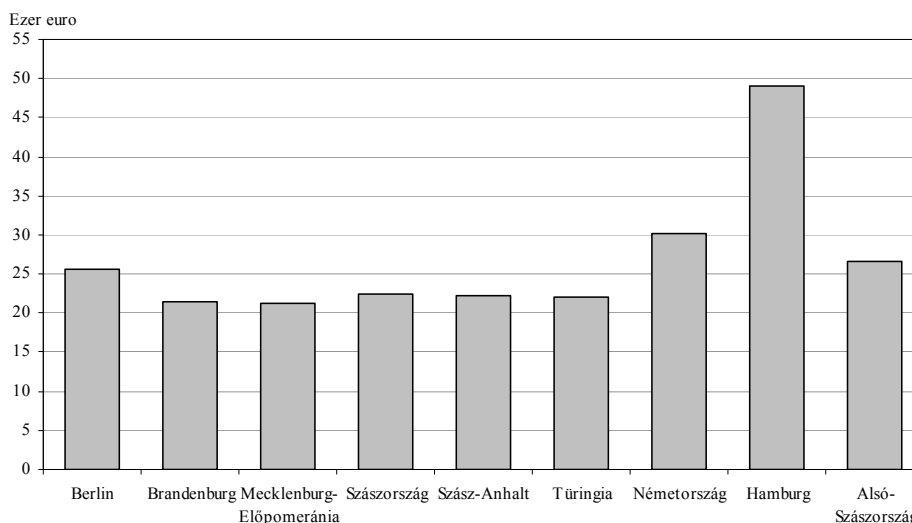
Az új keletnémet tartományok elmaradottságának a mérséklésére a német államnak és társadalomnak nagy árat kellett fizetnie. A szociális piacgazdaság hagyományos alapelveit rögzítő német alkotmány 72. cikke kimondja, hogy „A Szövetségnek... [a konkuráló törvényhozási körben] törvényhozói joga van, amennyiben szövetségi törvényhozásra van szükség, mert a jog- és gazdasági egység biztosítása, különösen az egy tartomány

területén túlmutató életviszonyok egységességének biztosítása azt megköveteli”. Ezt az alkotmányos tételt alkalmazta a német törvényhozás a területi különbségek mérséklését célzó joganyagokban. A területi tervezésről szóló törvény (*Raumordnungsgesetz*) 1. cikke rámutat arra, hogy a szövetségi köztársaság egész területét fejleszteni kell, sajátos területpolitikát kell folytatni és a területi hatásokkal járó terveket, fejlesztési programokat össze kell hangolni. A német állam célja, hogy állampolgárainak az ország minden részében egyenlő életfeltételeket teremtsen, mérsékelje a régiók közötti különbségeket. A szövetségi területpolitika feladata emellett az is, hogy elősegítse a szerkezetileg gyenge rurális térségek fejlődési potenciáljának a hasznosítását, bővítse a foglalkoztatást és közreműködjön a lakás piac szervezésében, fejlessze az infrastruktúrát és a városi funkciókat, valamint aktívan részt vállaljon a környezet védelmében.

Az egyenlőtlenségek általános fokmérőjét, az egy főre jutó GDP-t tekintve a nagymértékű állami beavatkozás szükségessége teljesen egyértelmű. Az ország rész – a jelentősnek tekinthető fejlődés ellenére – 2010-ben lényeges lemaradást mutatott a nyugat-német tartományokkal összehasonlítva (4. ábra). A keleti tartományok jövedelemtermelő képessége között túlzottan nagy különbségek nincsenek. Berlin egy főre jutó GDP-je is a német átlagnak csak mindössze 85%-át éri el, majd a déli tartományok következnek a sorban 73–74%-os teljesítménnyel, Brandenburg (71%) és Mecklenburg–Elő-Pomeránia (70%) mutatója sem szakad le a többi tartományétól. A vásárlóerő-paritáson számított GDP európai összehasonításban a keleti tartományok – és Németország – gyengülő pozíciót mutatnak. E mutató alapján Berlin 1995-ben meghaladta az országos átlagot, ezt követően az uniós átlaghoz viszonyított helyzete romló tendenciát mutat (8. táblázat).

4. ábra

Egy főre jutó GDP néhány német tartományban, 2010, vásárlóerő-paritáson

Forrás: <http://epp.eurostat.ec.europa.eu> alapján a szerző szerkesztése.

A keletnémet tartományok a német regionális fejlettségi rangsorában az utolsó hat helyet foglalják el. A leggyengébben teljesítő nyugatnémet tartomány – Alsó-Szászország –

mutat alacsonyabb GDP-értéket, mint a legfejlettebb keleti tartomány, Berlin. A főváros fajlagos teljesítménye a legfejlettebb tartománynak, Hamburgnak mindössze a fele. Némi differenciáltabb képet kapunk, ha az egy főre jutó GDP-t a tartományoknál kisebb területi egységekben, a NUTS3 térségekben vizsgáljuk. A keletnémet országrészben a nemzeti átlag alatti teljesítmények egyenletes térbeli képet mutatnak. A 102 NUTS3 térségből (nagyvárosból, városkörzetből és járásból) mindössze 8 GDP-je múlja felül az országos átlagot (30,2 ezer euró), 41 térségben viszont nem éri el az átlag kétharmadát (20 ezer euró). Szász-Anhalt kivételével valamennyi tartományban 2-2 jó teljesítőképességű régiót találunk. A 327 nyugatnémet NUTS3 térség közül 41-ben a vásárlóerő-paritáson számított egy főre jutó GDP nem éri el a 20 ezer eurót, a 30 ezer eurót viszont 104-ben haladja meg. Kelet-Németországban a NUTS3 térségek 40%-a, Nyugat-Németországban pedig 12%-a tekinthető gyenge teljesítőképességűnek. A fejletlen térségek kétharmada Mecklenburg–Elő-Pomeránia, Szászország, Alsó-Szászország, Rajna-Pfalz és Bajorország tartományokban található.

8. táblázat

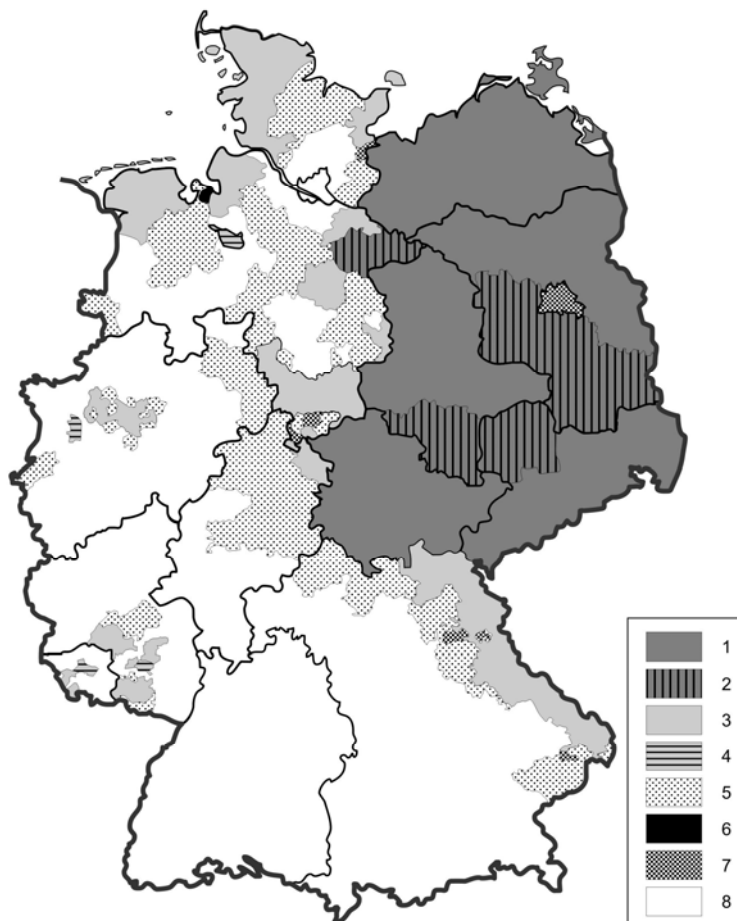
A keletnémet tartományok vásárlóerő-paritáson számított egy főre jutó GDP-je az Európai Unió átlagának százalékában, 1995–2010

Tartomány	1995	2000	2005	2010
Berlin	131	109	101	99
Brandenburg	86	82	82	82
Mecklenburg– Elő-Pomeránia	85	80	81	81
Szászország	87	80	86	86
Szász-Anhalt	80	78	82	85
Tübingia	79	78	82	84
<i>Németország</i>	<i>129</i>	<i>118</i>	<i>117</i>	<i>116</i>

Forrás: <http://epp.eurostat.ec.europa.eu> alapján a szerző szerkesztése.

A gazdaság szerkezeti támogatásban részesülő elmaradott térségek többsége a keleti tartományokban helyezkedik el (5. ábra). Az alkotmányos szabályozásból adódóan az újraegyesítés óta (1991–2010 között) 21 milliárd euró támogatást fordítottak szerkezet-átalakítási programokra. A támogatások 79%-a a feldolgozóiparba került (Deutscher Bundestag 2009). A támogatások 80–90%-a az új keleti tartományok gazdasági fejlődését szolgálta. E régiókba az 1992–2001 közötti időszakban évente egymilliárd euró feletti támogatás került (a csúcspont az 1993-as év jelentette, 2,02 milliárd euró támogatással). A tartományok közötti megoszlás a népességarányoknak megfelelően kellő egyenletességet mutat.

5. ábra

A regionális gazdasági szerkezet javítását célzó támogatás célterületei, 2007–2013

Jelmagyarázat: 1 – „A” típusú támogatási terület, a leggyengébb gazdasági teljesítményű régiók; 2 – Az „A” típusú támogatási területekhez statisztikai okok miatt sorolt régiók; 3 – „C” típusú támogatási terület, az „A” típusnál jobban teljesítő, de gazdaságilag gyenge régiók (a régi tartományokban); 4 – A „C” típusúhoz tartozó kisméretű (városi/kistérségi) területek; 5 – „D” típusú támogatási terület, korlátozott támogatású, rurális területek (a régi tartományokban); 6 – A „D” típusúhoz tartozó kisméretű (városi/kistérségi) területek; 7 – Részben „C”, részben „D” típusú támogatási terület; 8 – nem támogatott terület.

Forrás: Deutscher Bundestag, 2009.

Az azonos színvonalú életfeltételek kialakításának pénzügyi garanciáit a német alkotmány 106–107. cikke szabályozza. Ezek lényege, hogy az általános forgalmi adóbevételek 75%-át lakosságárányosan kapják a tartományok, 25%-át pedig a gyengébb adóerejű tartományoknak juttatja a szövetségi törvény. Emellett a szövetségi kormány külön alapokat is működtet a hátrányos helyzetű, alacsony adóbevétellel rendelkező területi közösségek támogatására. Az alkotmány 91/A cikk 1. bekezdése szerint: „A szövetség közreműködik azoknak a tartományi feladatoknak a teljesítésében, amelyek az egész társadalom számára jelentősek, és a szövetség közreműködése szükséges az életviszonyok javí-

tásához (közös feladatok): 1. felsőoktatási intézmények bővítése és építése, beleértve az egyetemi klinikákat, 2. a regionális gazdasági szerkezet javítása, 3. az agrárszerkezet és a tengerpart védelmének javítása.”

A keletnémet országrész újjászervezését támogató pénzügyi eszközök másik nagy csoportját az Európai Unió kohéziós és strukturális alapjaiból érkező pénzügyi eszközök jelentik. Az 1994–1999 közötti programozási időszakban a Németországnak juttatott közel 20 milliárd eurós uniós strukturális támogatás 70%-át (13,6 milliárd eurót) az új tartományok használhatták fel. Hasonló arányokat mutatnak a következő két tervezési periódus adatai is (9. táblázat). A 2007–2013 közötti programozási időszakban a keletnémet tartományoknak juttatott uniós támogatások mértéke a korábbi periódushoz képest majdnem egyharmadával csökkent. Ennek oka alapvetően az, hogy három tartományban (Brandenburg, Szászország és Szász-Anhalt) számos NUTS2 térség jövedelmi kondíciói és fejlődési esélyei kedvezően alakultak és kisebb támogatásokkal az úgynevezett phasing out támogatási kategóriába kerültek. Némiképpen csökkent az új tartományoknak juttatott támogatások súlya is, de még mindig kétharmadnyi részarányt képviselnek.

9. táblázat

*Az európai uniós támogatások megoszlása német tartományok között,
2000–2013*

(Millió euró)

Tartomány	2000–2006			Összesen	2007–2013		Összesen
	1. cél- kitűzés	2. cél- kitűzés	3. cél- kitűzés		konver- gencia célkitűzés	verseny- képességi és foglal- koztatási célkitűzés	
Berlin	729	–	–	729	–	1 212	1 212
Brandenburg	2 983	–	–	2 983	2 120 ^{a)}	–	–
Mecklenburg– Elő-Pomeránia	2 442	–	–	2 442	1 670	–	1 670
Szászország	4 694	–	–	4 693	3 963 ^{b)}	–	3 963
Szász-Anhalt	3 235	–	–	3 235	2 576 ^{c)}	–	2 576
Tübingia	2 783	–	–	2 783	2 107	–	2 107
Új tartományok	19 958	–	–	19 958	12 436	1 212	13 648
Régi tartományok	–	3 510	4 688	8 198	799	8 045	8 844
<i>Németország összesen</i>	<i>19 958</i>	<i>–</i>	<i>–</i>	<i>28 156</i>	<i>13 235</i>	<i>9 257</i>	<i>22 492</i>

a) A támogatások 48%-a phasing out térségekbe kerül.

b) A támogatások 22%-a phasing out térségekbe kerül.

c) A támogatások 30%-a phasing out térségekbe kerül.

Forrás: a Deutscher Bundestag, 2004, 2009 alapján a szerző szerkesztése.

A keleti felzárkóztatást szolgáló harmadik nagy közpénzügyi csomagot a társadalmi szolgáltatások (munkanélküli segély, nyugdíjak, egészségbiztosítás) jelentik. E szolgáltatások elsődleges célja értelemszerűen nem a regionális életkörülmények nivellálása. A befizetések nagysága és a transzferek felhasználása között a gazdagabb régiókban keletkező pozitív különbözetet a szegényebbek bevételehiányának kompenzálására lehet fordítani. 2003-ban például a keleti tartományokban évente 8 milliárd euró munkanélküli biztosítást fizetnek be, ugyanakkor 18,5 milliárd eurót költenek munkanélküli segélye-

zésre. A különbözetet a szövetségi alapból fedezik. A hat új tartomány munkanélküli biztosítási befizetése a német kassza 17%-át, kifizetésük ugyanakkor 33%-át adja. Hasonló mértékű kompenzáció figyelhető meg a nyugdíjak esetében is (Eltges–Strubelt, 2010, Rosenfeld 2010).

A német állam és az Európai Unió keleti tartományoknak juttatott pénzügyi transferei elsődlegesen a szociális-jóléti, egészségügyi szolgáltatásokat, valamint a munkabérek és a nyugdíjak jelentős emelése révén a lakosság jövedelmi viszonyait érintették kedvezően. Az NDK-ban az 1980-as évek végén a feldolgozóipari bérköltségek a nyugatnémet átlag 7%-át tették ki, az egyesülés utáni évtized végén már elérték annak 70%-át. A támogatások több mint 60%-át az életkörülményeket közvetlenül érintő tételre fordították. A keleti szolidaritási szerződés értelmében a szövetség évi 25 milliárd euróval egészíti ki a tartományok költségvetését. Az infrastruktúra fejlesztését a közvetlen támogatásokon kívül különböző adókedvezményekkel ösztönzik. Az egyesülést követő évtizedben a keleti tartományok hozzávetőlegesen 750 milliárd euró támogatásban részesültek (Sinn–Westermann 2000). Az évi 80 milliárd euró körüli transzfer a nyugatnémet GDP 4%-át teszi ki, a keletnémet GDP-hez 30%-kal járul hozzá.

Egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy a pénzügyi transferek felhasználásában a jövőben más, a regionális jövedelmek növekedését szolgáló tevékenységeket kell előnyben részesíteni. A modern területfejlesztő erők mennyiségét és területi elrendeződését tekintve a keleti országrész azonban ma még a régi tartományokkal összevetve kedvezőtlen képet mutat. Az európai új növekedési pálya szempontjából két fontos tényező – a korszerű ipar és a kutatás-fejlesztés – tekintetében különösen jelentős lemaradás regisztrálható.

A fenntartható növekedés két motorja: ipar és kutatás-fejlesztés

Az erősen iparosodott Kelet-Németország gazdasági átalakulásában az *ipar* szenvedte el a legnagyobb veszteségeket. Súlya jelentősen csökkent a munkaerőpiacon és a jövedelemtermelésben is. A vállalati méretek és tulajdonviszonyok is gyökeresen megváltoztak. 1989-ben Szász-Anhalt, Szászország és Tübingia tartományban 45% felett volt az iparban foglalkoztatottak aránya. 2009-ben már csak Szászországban és Tübingiában emelkedett e mutató 30% fölé. Az ipar szerepe ma is fontos a térségek jövedelemtermelő képességének alakításában, a versenyképesség erősítésében és a technológiai innovációk terjesztésében. A gyengén iparosodott térségek ezek hiányában lassabb gazdasági növekedést mutatnak, a konvergencia esélyei sokkal kedvezőtlenebbek.

A keletnémet vállalatok privatizálását a német vagyongyűnökség (Treuhand) 1994 végére fejezte be. 6400 vállalatot magánbefektetők vásároltak meg, 1600 vállalkozást reprivatizáltak, 300 vállalat helyi közösségekhez került, 3700 vállalatot pedig bezártak (Stack 1997). 1994-ben kezdődött az újraparosítás időszaka is az új tartományokban. A folyamat fő mozgatóerői nyugatnémet befektetők és a külföldi működő tőke volt. A nyugatnémet üzleti világ szerény érdeklődést mutatott, a keletnémet vállalatoknak mindössze egytizedét alapították nyugati cégek. A korábbi nagyvállalatok egyes részeit privatizálták, kis- és középvállalatok alakultak. A nagyvállalati szektor teljesen hiányzik a mai Kelet-Németországban, az ezer fő feletti létszámot foglalkoztató német vállalatok mindössze 4%-a (30 vállalat) található a keleti tartományokban (Ragnitz 2005).

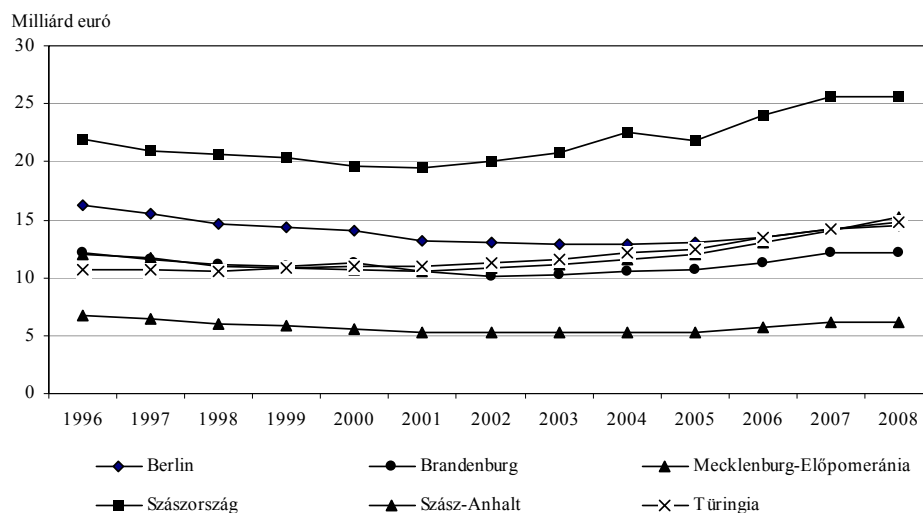
A leányvállalatok szinte kizárólag termelő tevékenységet folytatnak, a magas hozzáadott érték tartalmú vállalati tevékenységek az anyavállalatnál maradtak. A periféria modell alkalmazása eleve korlátokat állított a termelékenység növekedése elé is, hisz az új termékek gyártása és a legkorszerűbb technológiai folyamatok alkalmazása a nyugati régiók vállalatainak a jellemzője maradt. Emellett a telephelyes ipar kedvezőtlen hatást gyakorolt a foglalkoztatottak szakmai szerkezetére is, magasan kvalifikált ipari szakemberek alkalmazására sokkal kisebb mértékben van szükség (Ragnitz 2009). Ugyanakkor arra is rá kell mutatni, hogy a csúcstechnológiai ágazatokban foglalkoztatottak arányát tekintve a keleti és a nyugati tartományok között jelentős különbség nem tapasztalható. A német tartományok rangsorát a 2000-es évek végén Thüringia vezette (11,7%), majd Hessen (10,2%) és Szászország (10,0%) következett.

Az ipar gazdaságstabilizáló hatását azonban egyértelműen pozitívnak kell tekinteni. Az új keletnémet ipari szerkezet kialakulásától, 1996-tól számított 12 év alatt a három hagyományos ipari jellegű déli tartományban (Szászország, Szász-Anhalt és Thüringia) az ipari hozzáadott érték 17–38%-kal növekedett, Brandenburgban stagnált, Berlinben és Brandenburgban csökkent (6. ábra). A jó ipari teljesítményt nyújtó tartományokban az ipari termelés a 2007. évig folyamatosan, éves átlagban 2,5-3,5%-kal bővült.

A jövedelemtermelésben és munkatermelékenységben bekövetkezett vitathatatlanul pozitív fejlődés ellenére jelentős strukturális gyengeségek jellemzik a keletnémet ipart. Szerkezete nem felel meg a fenntarthatóság követelményeinek. Az új tartományok ipara elsősorban a munkaerő-intenzív ágazatokra szakosodott, és a gyártási funkciók dominálnak. A technológia-intenzív ágazatok, amelyek nagy fejlesztési potenciált jelentenének, kis súlyt képviselnek a régiók iparában. Az exportpotenciál is elmarad a nyugatnémet ipartól. A K+F-kapacitások gyengék, a foglalkoztatottak szakmai kvalifikációja gyengébb a nyugatnémet vállalatokénál (Heimpold 2010).

6. ábra

Az ipari hozzáadott érték változása a keletnémet tartományokban, 1996–2008

Forrás: <http://epp.eurostat.ec.europa.eu> alapján a szerző szerkesztése.

A fenntartható fejlődés másik fontos eleme a *kutatási-fejlesztési kapacitások* mennyisége, összetétele és területi elhelyezkedése. Az 1980-as évek végén közel százezer fő dolgozott a kutatási-fejlesztési ágazatban. A nagyvállalatok kutatóintézeteket tartottak fenn, az NDK Tudományos Akadémiájának 59 kutatóintézete 24 ezer főt foglalkoztatott, és jelentős számú, minisztériumi irányítás alatt álló kutatóintézet is működött. Az NDK felsőoktatása szerényebb súlyt képviselt, a 9 egyetemen és néhány műszaki főiskolán folytak elismerésre számot tartó kutatások. A korabeli keletnémet felsőoktatás ugyanis nem tekintette kiemelt célkitűzésnek a kutatást, illetve akadályt gördített a kutatások elé a felsőoktatás méretstruktúrája is: az 54 felsőoktatási intézményből 22 hallgatói létszáma nem érte el az ezer főt.

Az egyesülés a keletnémet felsőoktatásban és a kutatóhálózatban jelentős változásokat eredményezett. A felsőoktatási intézmények száma duplájára emelkedett (az egyetemek száma ötszörösére nőtt, ma 43 egyetem működik a keletnémet tartományokban), a tudományos akadémia intézethálózatát részben felszámolták, részben pedig új kutatásirányítás alá helyezték. A vállalati kutatóhelyek nagy része megszűnt. A felsőoktatásban prioritás lett a kutatás (Krull 1991, Bundesministerium für Bildung und Forschung 2011). Az átszervezések eredményeképpen a K+F-foglalkoztatottak létszáma egyharmaddal csökkent. Ma a keletnémet K+F mutatók lényegesen elmaradnak a nemzeti átlagoktól (10. táblázat). A főváros fokozatos térnyerése nyilvánvalóan annak is köszönhető, hogy Berlin az egész ország fővárosa lett, s funkciói koncentrációjának mértékét ma már nem a keleti ország részhez viszonyítva kell szemlélni.

10. táblázat

Fontosabb K+F-mutatók a keletnémet tartományokban, 2007

Tartomány	K+F-ráfordítás a GDP százalékában	A K+F-ráfordítás megoszlása ágazatok szerint, %			Foglalkoztatottak száma, ezer fő
		üzleti	kormányzati	felsőoktatás	
Berlin	3,3	1,4	1,1	0,8	25,7
Brandenburg	1,2	0,3	0,6	0,3	6,6
Mecklenburg–Elő-Pomeránia	1,3	0,4	0,5	0,4	4,6
Szászország	2,6	1,3	0,7	0,6	23,2
Szász-Anhalt	1,1	0,3	0,4	0,4	6,4
Tübingia	1,8	0,9	0,4	0,5	9,7
<i>Németország összesen</i>	<i>2,5</i>	<i>1,8</i>	<i>0,3</i>	<i>0,4</i>	<i>506,5</i>

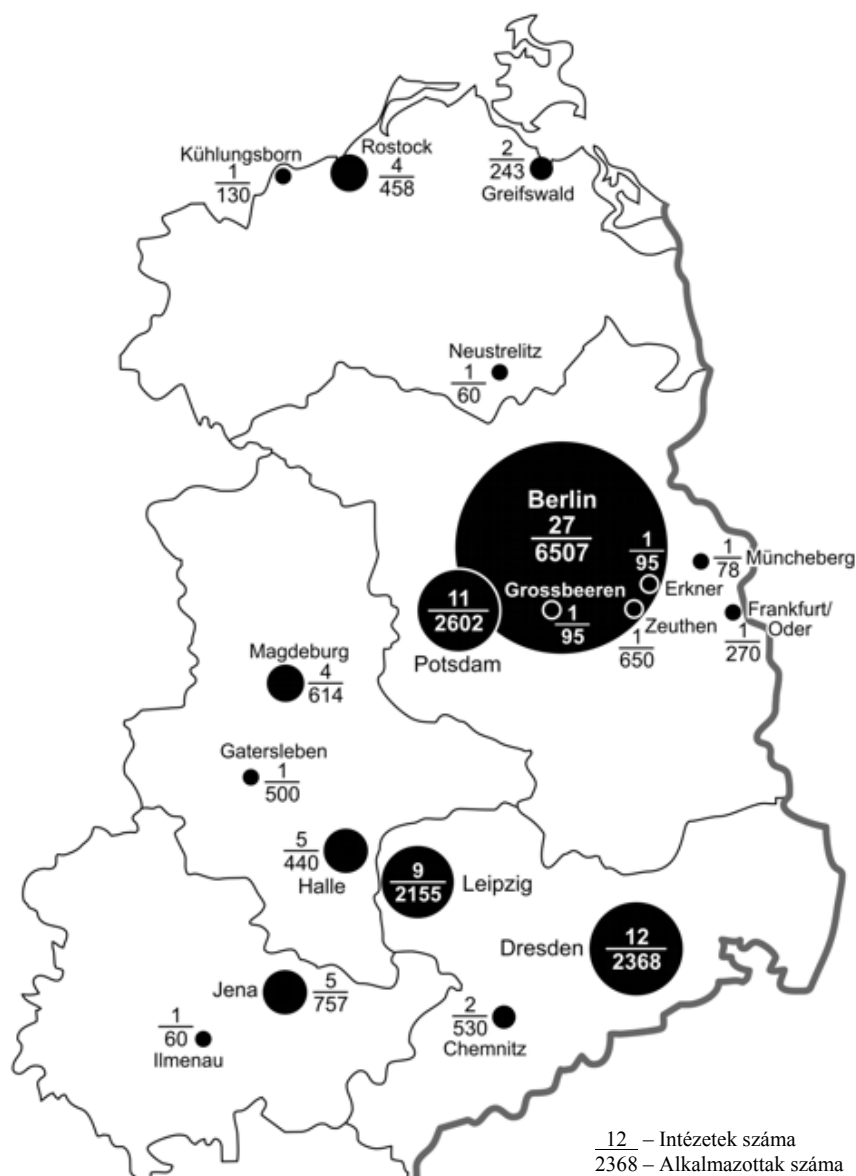
Forrás: <http://epp.eurostat.ec.europa.eu> alapján a szerző szerkesztése.

Az új kutatóhálózat működtetése négy kutatási társaság (Fraunhofer-Gesellschaft, Max-Planck-Gesellschaft, Leibniz-Gemeinschaft, Helmholtz-Gemeinschaft) között oszlik meg. A négy tudományos társaság összesen 89 kutatóintézetet tart fenn a keletnémet tartományokban, ezekben 18 600 fő dolgozik. Látjuk, hogy a tudományos akadémia korábbi kutatói létszámának ez csak a háromnegyede, az intézetek számában viszont nagyarányú növekedés tapasztalható. A legtöbb kutatóintézetet (szám szerint 38-at) a Leibniz-Gemeinschaft működteti, a társaság kutatói állományának 42%-a a keletnémet tartományokban található. A másik három intézmény részesedése ennél alacsonyabb (19, 21 és 14%).

A felsőoktatás területi szerkezetét a változások kedvezőtlenül érintették, Berlin súlya (az egységes Berlin létrejötte miatt is) jelentősebb lett. Ma a felsőoktatási intézmények 32%-a, a nem egyetemi kutatóintézetek foglalkoztatottainak 35%-a összpontosul a fővárosba (7. ábra). Kelet-Németország második kutatási központja Potsdam, itt 11 intézetben 2600 kutató dolgozik, a harmadik helyen Drezda áll, ahol 12 intézetnek 2400 alkalmazottja van.

7. ábra

A kormányzati támogatású kutatóintézetek regionális elhelyezkedése, 2010

Forrás: Intézeti honlapok alapján a szerző szerkesztése.

Kelet-Németországban az egy főre jutó K+F-kiadások szintje az 1990-es évek közepétől folyamatosan emelkedett 2001-ig. Ezt követően kissé csökkent, illetve stagnált. 1991-ben ez az összeg mindössze 200 euró volt, 2007-re 2,5-szeresére növekedett, 458 eurót tett ki. Az ország régi nyugati és déli tartományai ebben az időszakban 50%-os növekedést produkáltak, 1991-ben 814 euró volt az egy foglalkoztatottra jutó K+F-kiadások összege, 2007-ben pedig már 1223 euró. Az üzleti szektorban a kutatás intenzitása sokkal magasabb Nyugat-Németországban, mint Kelet-Németországban. Ennek oka szerkezeti különbségekkel magyarázható. A keleti tartományokban a kis- és középvállalkozások és a nem helyi központtal rendelkező nagyvállalati telephelyek dominálnak. A stratégiai jelentőségű kutatásokat és fejlesztéseket a vállalati központok végzik.

A keletnémet gazdaság átalakulására és felzárkózására jellemző volt az innovációk nagymértékű felhasználása. Az innovációs tevékenység Kelet- és Nyugat-Németországban is új piacokat hódított, bár a magánszektor innovációs aktivitása szignifikánsan alacsonyabb az új tartományokban, mint Nyugat-Németországban. Az egyes tartományok adatait vizsgálva szembetűnő, hogy Szászországban és Türingiában az üzleti szféra ráfordítása 50%. Ez a tény arra is utal, hogy az üzleti szféra K+F-tevékenységének fejlesztése – összhangban az állami kutatási infrastruktúra fejlesztésével – az elmúlt években sikeresen stabilizálta a kutatási potenciált az új tartományokban. Ez a fejlődés a kutatói létszám fokozatos emelkedésében is megmutatkozik. Kelet-Németországnak a felzárkózást az új technológiai innovációk jelenthetik, amelyek segítségével a vállalatok a regionális és a nemzetközi piacokon új, tartós pozíciókat szerezhetnek meg.

Összegzés

A két nagy elmaradott európai makrotérség fejlődési problémáit és fejlesztési adottságait tekintve számtalan közös vonás és egyedi sajátosság regisztrálható. Az elmaradottság mérséklésére tett hasonló intézkedések, a nagyméretű jövedelmi és fogyasztási támogatások központi kérdésként való kezelése és a termelés támogatásának kevésbé markáns megjelenése az alkalmazott kohéziós politika gyengeségének tekinthető mindkét országban. Annak ellenére, hogy a keletnémet munkaerő képzettsége sokkal kedvezőbb a délolaszénál, országaik fejlett térségeivel összevetve mindkét esetben jelentős lemaradás tapasztalható. Ebből az a következtetés is levonható, hogy a termelékenység rést nem alapvetően a munkaerő szakképzettsége, hanem az üzleti kultúra hiánya és a gyenge infrastruktúra okozza. A kohéziós politika következtében a jóléti szférákban a konvergencia gyorsabb ütemű volt, mint a GDP alakulásában. Ez az összefüggés Olaszországban az 1970-es évek közepéig, Németországban 1997-ig érvényesült. Az elmaradottság kiváltotta népességmozgásokban is különbségeket találunk a két ország között. Olaszországban három évtizede jelentősen mérséklődött, majd a délre irányuló pénzügyi transzferek, a migrációs költségek jelentős megemelkedése és a régiók közötti bérkülönbségek mérséklődése miatt megállt a délről északra irányuló belső migráció.

A különbségek legtöbbször a magyarázata az egyes országok regionális fejlődéstörténetében gyökerezik. A német régiók évszázadokon keresztül átalakulásában a nagyvárosi hálózatnak jelentős szerepe volt. A régiók szervezésében, az innovációk terjesztésében az ipari forradalom korszakában megszerzett pozícióikat a német nagyvárosok folyamatosan megújították, a területi fejlődés modern paradigmáinak megfelelően érve-

nyesítették. Ennek köszönhető a keletnémet területek az olasz Mezzogiornóval összehasonlítva látványosabb revitalizálódása az újraegyesítést követően. Az 1990-es évek elején készült legtöbb prognózis azzal számolt, hogy a keletnémet tartományok teljesítőképessége 30–40 év múlva a német átlag 60%-át éri el. Az előrejelzés félidejében, 2007-ben a keleti tartományok egy főre jutó GDP-je az országos átlag 74,2%-a volt.

A német fejlődéstörténet másik tanulsága az ipar regionális fejlődésében keresendő. A 19. század végétől az industrializáció (a feldolgozóipar és az iparhoz kapcsolódó szolgáltatások) volt a területi szerkezet meghatározó formálója. A decentralizált ipari rendszer intézményesülése a regionális autonómia erősödésének is előfeltétele volt. A német fejlődés egyetlen korszakában, a Harmadik Birodalom bő egy évtizede alatt mellőzte a gazdaságpolitika ezt a fejlesztő erőforrást. A fejlődés intézményi, ágazati és települési kölcsönhatások kooperatív hatásmechanizmusainak eredményes működését bizonyító történeti tények miatt az új német tartományok fejlődési pályáját nem lehet a Mezzogiorno-jelenséggel azonosnak tekinteni.

IRODALOM

- Baar, L. (1977): Az NDK gazdaságának kiindulási és fejlődési feltételei az antifasiszta-demokratikus átalakulás és a szocializmus alapjainak lerakása idején (1945–1961) *Századok* 111 (6): 1124–1174.
- Basic Law for the Federal Republic of Germany. www.iuscomp.org/gla/statutes/htm#72 (letöltve 2013. június)
- Brücker, H. – Trübsetz, P. (2007): Do the best go west? An analysis of the self-selection of employed east-west migrants in Germany *Empirica* 34 (4): 371–395.
- Bundesministerium für Bildung und Forschung (2011): *Bildung und Forschung in Zahlen. Ausgewählte Fakten aus dem Daten-Portal des BMBF*. Bonn–Berlin.
- Bundesministerium für Wirtschaft und Technologie 2011: *Wirtschaftsdaten. Neue Bundesländer*. Berlin.
- Burda, M. C. (2005): *What kind of shock was it? Regional integration of Eastern Germany after unification*. Paper presented at the Annual Meetings of the American Economic Association, Boston.
- Cafiero, S. (2000): *Storia dell'intervento straordinario nel Mezzogiorno (1950–1993)* Manduria, Roma.
- Cannari, L. (2010): Mezzogiorno e politiche regionali. *Rivista dell'Associazione Rossi-Doria*. 2010/2: 76–97.
- Deutscher Bundestag (2004): *Dreiunddreißigster Rahmenplan der Gemeinschaftsaufgabe Verbesserung der regionalen Wirtschaftsstruktur" (GA) für den Zeitraum 2004 bis 2007*. Berlin.
- Deutscher Bundestag (2009): *Koordinierungsrahmen der „Verbesserung der regionalen Wirtschaftsstruktur“ ab 2009*. Berlin.
- Eltges, M. – Strubelt, W. (2010): Equal living conditions and their fiscal basis. In: Lentz, Sebastian (ed.): *Restructuring Eastern Germany*. pp. 57–77. German Annual of Spatial Research and Policy. Springer-Verlag, Berlin, Heidelberg.
- European Commission Directorate-General for Economic and Financial Affairs (2002): *Germany's growth performance in the 1990's*. European Economy, 170.
- Hall, J. – Ludwig, U. (1993): Creating Germany's Mezzogiorno? *Challenge* 36 (4): 38–44.
- Hall, J. B. – Ludwig, U. (2006): Economic convergence across German regions in light empirical findings *Cambridge Journal of Economics* 30 (6): 941–953.
- Hallett, H. – Ma, Y. (1993): East Germany, West Germany and their Mezzogiorno problem: an empirical investigation *The Economic Journal* 103 (417): 416–428.
- Heimpold, G. (2005): Unternehmensnetzwerke in Ostdeutschland: Konzentration auf Verdichtungsräume *Wirtschaft im Wandel* 2005/4: 118–124.
- Heimpold, G. (2010): Zwischen Deindustrialisierung und Reindustrialisierung. Die ostdeutsche Industrie – ein Stabilitätsfaktor regionaler Wirtschaftsentwicklung? *Informationen zur Raumentwicklung* 10–11: 727–743.
- Heimpold, G. – Franz, P. (2006): Interregionale Ausgleichspolitik auf dem Prüfstand: Die Geber- und Nehmerregionen und ihre Wirtschaftsleitung *Wirtschaft im Wandel* 2006/11: 319–329.

- Herfert, G. – Lentz, S. (2010): New spatial patterns of population development as a factor in restructuring Eastern Germany. In: LENTZ, SEBASTIAN (ed.): *Restructuring Eastern Germany* pp. 91–109. German Annual of Spatial Research and Policy. Springer-Verlag. Berlin, Heidelberg.
- Hochberg, A. (1998): *Transition without metamorphosis: East German's regional policy reconsidered* Paper presented at the 38th European Congress of the RSA. Vienna.
- Horváth Gyula (szerk.) (1993): *Régiók és városok az olasz modernizációban* Régiók Európája 1. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs.
- Horváth Gyula (2011): A keletnémet regionális fejlődés természetrajzáinak alapvonásai. In: Mezei Cecília–Bakucz Márta (szerk.): *Agrárátalakulás, környezeti változások és regionális fejlődés: Tanulmányok Buday-Sántha Attila 70. születésnapjára* pp. 103–119. Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar., Pécs.
- Institut für Wirtschaftsforschung Halle (2010): *20 Jahre Deutsche Einheit. Von der Transformation zur europäischen Integration* Tagungsband. 3. Sonderheft.
- Krull, W. (1991): What happened to east German research? Reflections on the Wissenschaftsrat's attempt to evaluate and restructure non-university research institutions in Eastern Germany *World Affairs* 154 (1): 14–23.
- Lentz, S. (Ed.) (2010): *Restructuring Eastern Germany..* German Annual of Spatial Research and Policy. Springer-Verlag. Berlin, Heidelberg.
- Mohs, G. (1979): *Migration and settlement in the German Democratic Republic*. International Institute for Applied and System Analysis, Laxenburg.
- Mohs, G. – Grimm, F. et al. (1984): The regional differentiation of the German Democratic Republic *GeoJournal* 8 (1): 7–22.
- Nemes Nagy József (1979): Területi fejlődési tendenciák az NDK iparában *Földrajzi Értesítő* 28 (3–4):409–413.
- Ostwald, W. (Hrsg.) (1990): *Raumordnungsreport '90: Daten und Fakten zur Lage in den ostdeutschen Ländern*. Verlag Die Wirtschaft Berlin, Berlin.
- Page, W. (2002): *Germany's Mezzogiorno revisited. Institutions, fiscal transfers and regional convergence*. University of Edinburgh, Edinburgh.
- Ragnitz, J. (2005): Germany: fifteen years after unification *CESifo Forum* 6 (4): 3–6.
- Ragnitz, J. (2009): Prospects for regional development and entrepreneurship in East Germany. In: *Strengthening Entrepreneurship and Economic Development in East Germany: Lessons from Local Approaches*. pp. 13–27. OECD, Paris.
- Rosenfeld, M. T. W. (2010): Interregional support policy for East German regions. In: Lentz, S. (ed.): *Restructuring Eastern Germany*. pp. 79–89. German Annual of Spatial Research and Policy. Springer-Verlag, Berlin, Heidelberg.
- Rosenfeld, M. T. W. – Franz, P. – Heimpold, G. (2006): Wo liegen die Ökonomischen Entwicklungskerne Ostdeutschlands? Ergebnisse einer Untersuchung zu den Branchenschwerpunkten, Unternehmensnetzwerken und innovativen Kompetenzfeldern in den ostdeutschen Regionen *Informationen zur Raumentwicklung*. 2006/9: 495-504.
- Sinn, H.-W. (2000): *Germany's Economic Unification: An Assessment after Ten Years*. NBER Working Paper No. 7586. Cambridge.
- Sinn, H.-W. – Westermann, F. (2000): *Two Mezzogiornos*. Working Document Series. 378. CESifo, München.
- Stack, H. M. (1997): The “colonialization” of east Germany? A comparative analysis of German privatization *Duke Law Journal* 46 (5): 1211–1253.
- Trigilia, C. (1994): *Sviluppo senza autonomia – effetti perversi delle politiche nel Mezzogiorno*. Il Mulino, Milano.
- Trócsányi László – Bodó Attila (szerk.) (2005): *Nemzeti alkotmányok az Európai Unióban*. KJK–Kerszöv, Budapest.
- Villari, R. (1979): *Mezzogiorno dal feudalesimo al capitalismo*. SEN, Napoli.

Kulcsszavak: regionális politika, gazdasági fejlődés, területi egyenlőségek, regionális támogatások, kutatás-fejlesztés, dezindusztrializáció, Kelet-Németország.

Resume

Every country in the world is characterised by a heterogeneous spatial structure and the existence of regional disparities, and the aim of regional policy is to moderate these inequalities in the spatial development of economic activities. There are certain countries where spatial disparities are extremely large and areas lagging behind belong to one specific geographic area which feature a dual economic structure. There are, specifically, two large areas amongst the developed countries of the European Union whose economic performance lags behind the EU average and whose development paths are unique in many ways. An investigation into the unique development specifics of these two large, but coherent, territories – the regions of Southern Italy (the Mezzogiorno) and Eastern Germany – has attracted the interest of regional scientists for a long time.

Today, the name “Mezzogiorno” is synonymous with long-term underdevelopment, whilst the other large area in question was reintegrated into the “mother country” after half a century of separation. Underdevelopment can be detected in almost all elements of the economy, the infrastructure and living conditions.

Post-WW2, political constraints forced the German states to strike out along new paths. Five East German Länder and East Berlin were under Soviet occupation, and the planned economy of the German Democratic Republic created in 1949 gave rise to specific patterns of socio-economic development. The development rate of the previously advanced German provinces was considerably lower in the newly formed state than in West German Länder, and in the year of German reunification, labour productivity indices of East German areas were one-third of the West German average. Nevertheless, in the first years of the 2000s, the East German states showed more rapid convergence with the developed regions’ average values than did the Southern Italian regions.

The present paper aims to explore how various eras have left their mark on the recent regional development of East German states (Länder), what kinds of spatial transformation have occurred, what factors can be detected behind these changes and how spatial disparities have evolved in this vast, but backward, area in the developed Europe.